

مجله

زبان‌شناسی در جهان اسلام

«ویراست دوم»

«با تجدیدنظر، اصلاحات و اضافات»

تألیف:

دکتر غلامرضا دین محمدی

انتشارات دانشگاه امام صادق (ع)

تهران: بزرگراه شهید چمران،

پل مدیریت

تلفکس: ۸۸۳۷۰۱۴۲

صندوق پستی ۱۵۹-۱۴۶۵۵

E-mail: isu.press@yahoo.com

فروشگاه اینترنتی:

www.ketabesadiq.ir

دانشگاه امام صادق (ع)

مبلی زبان شناسی در جهان اسلام ■ تألیف: دکتر غلامرضا دین محمدی ■ ویراست دوم
ناشر: دانشگاه امام صادق (ع) ■ چاپ اول: ۱۳۹۵ ■ شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه ■ چاپ و صحافی: برتر

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۲۱۴-۴۸۸-۱

قیمت: ۱۲۰/۰۰۰ ریال

همه حقوق محفوظ است. باقی به ناشر است.

سرشناسه: دین محمدی، غلامرضا / ۱۳۳۲
عنوان و نام پدیدآور: مبانی زبان شناسی در جهان اسلام / تألیف غلامرضا دین محمدی

مشخصات نشر: تهران: دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۹۵

مشخصات ظاهری: ۲۴۰ ص.

ویراست دوم.

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۲۱۴-۴۸۸-۱

موضوع: زبان شناسی -- کشورهای اسلامی

موضوع: فقه اللغة عربی

شناسه افزوده: دانشگاه امام صادق (ع)

رده بندی کنگره: ۱۳۹۵ د ۹ / ۵۷ P

رده بندی دیویی: ۴۱۰/۱۷۶۷

شماره کتابشناسی ملی: ۳۲۱۵۹۰۱

فهرست مطالب

۱۱	 سخن ناشر
۱۵	 پیش‌گفتار چاپ اول
۲۱	 پیش‌گفتار چاپ دوم
۲۳	 فصل ۱: مقدمه
۲۳	 ۱-۱) جایگاه زبان‌شناسی در علوم اسلامی
۲۵	 ۲-۱) خاستگاه زبان‌شناسی در بهار اسلام
۲۹	 ۳-۱) سده دوم و سوم هجری
۳۲	 ۱-۳-۱) مکتب بصره
۳۵	 ۲-۳-۱) مکتب کوفه
۳۷	 ۳-۳-۱) مقایسه دو مکتب
۳۹	 ۴-۱) سده چهارم هجری
۳۹	 ۱-۴-۱) صرف و نحو
۴۴	 ۱-۱-۴-۱) دانشمندان مکتب بغداد
۴۵	 ۲-۱-۴-۱) کتاب‌های آموزشی
۴۶	 ۲-۴-۱) منطق و فلسفه
۴۷	 ۵-۱) سده پنجم تا دهم هجری
۴۷	 ۱-۵-۱) صرف و نحو
۵۰	 ۱-۱-۵-۱) کتاب‌های آموزشی
۵۱	 ۲-۱-۵-۱) دانشنامه‌های دستوری

۵۳	 (۲-۵-۱) بلاغت
۵۵	 (۳-۵-۱) اصول فقه
۵۷	فصل ۲: ویژگی‌های پژوهشی.....
۵۷	 (۱-۲) گردآوری داده‌های زبانی
۵۷	 (۱-۱-۲) گفتار روزمره بادیه‌نشینان
۵۹	 (۲-۱-۲) قرآن و اشعار قدیم عرب
۶۰	 (۲) قیاس
۶۴	 (۳-۱) نقل و خفّة
۶۷	 (۴) دانش خودآگاه و ناخودآگاه
۶۸	 (۵-۲) جنبه همایی دستور
۶۹	 (۶-۲) نوآوری در ترمینولوژی زبان
۷۰	 (۷-۲) گفتار و روش
۷۳	فصل ۳: صوت‌شناسی.....
۷۳	 (۱-۳) مقدمه
۸۰	 (۲-۳) سیبویه
۸۲	 (۱-۲-۳) اصوات حلقی
۸۴	 (۲-۲-۳) اصوات دهانی
۸۵	 (۳-۲-۳) صفات اصوات
۸۶	 (۱-۳-۲-۳) جهر و همس
۹۱	 (۲-۳-۲-۳) شدة و رخوة
۹۲	 (۳-۲-۳) فرآیندهای صوتی
۹۲	 (۳-۳) ابن سینا
۹۵	 (۱-۳-۳) ماهیت اصوات
۹۸	 (۲-۳-۳) توصیف اصوات
۹۹	 (۳-۳-۳) حنجره و زبان
۱۰۲	 (۴-۳-۳) اصوات عربی
۱۰۳	 (۵-۳-۳) اصوات زبان‌های دیگر
۱۰۳	 (۴-۳) مقایسه دو روی‌کرد

۱۰۷.....	۵-۳) قاریان قرآن
۱۱۰.....	۱-۵-۳) تولید دومین
۱۱۳.....	۲-۵-۳) تولید ناقص
۱۱۵.....	۳-۵-۳) همگونی
۱۱۶.....	۴-۵-۳) اضافه
۱۱۷.....	۵-۵-۳) حذف
۱۱۹.....	فصل ۴: صرف
۱۱۹.....	۱- مقدمه
۱۲۰.....	۲-۴) افعال
۱۲۳.....	۳-۴) تصریف
۱۲۴.....	۴-۴) صرف، اسم مشانی
۱۲۵.....	۵-۴) فرآیندهای صرف، صوتی
۱۳۰.....	۱-۵-۴) اعلال
۱۳۱.....	۱-۱-۵-۴) حذف
۱۳۴.....	۲-۱-۵-۴) قلب
۱۳۹.....	۳-۱-۵-۴) نقل
۱۴۳.....	۲-۵-۴) ادغام
۱۴۳.....	۱-۲-۵-۴) حذف
۱۴۳.....	۲-۲-۵-۴) نقل
۱۴۴.....	۳-۲-۵-۴) ادغام
۱۴۵.....	۳-۵-۴) اضافه
۱۴۷.....	فصل ۵: نحو
۱۴۷.....	۱-۵) مقدمه
۱۴۹.....	۲-۵) روی کرد سیویه
۱۴۹.....	۱-۲-۵) استعمال و الغاء
۱۵۳.....	۲-۲-۵) حسن و قبیح
۱۵۳.....	۳-۲-۵) اسناد و تصریح
۱۵۶.....	۳-۵) دانشمندان نحو

۱۵۶	 (۱-۳-۵) جمله و کلام
۱۵۸	 (۲-۳-۵) اجزاء جمله
۱۶۱	 (۳-۳-۵) اعراب و بناء
۱۶۳	 (۴-۳-۵) نظریه عاملیت
۱۶۴	 (۱-۴-۳-۵) اصول عاملیت
۱۶۶	 (۲-۴-۳-۵) عوامل
۱۶۸	 (۳-۴-۳-۵) انتزاع در عاملیت
۱۷۲	 (۵-۳-۵) تقدیر
۱۷۵	 (۴-۵) دانشمندان بلاغت
۱۷۷	 (۴-۵) کلام
۱۸۰	 (۱-۴-۵) اسناد
۱۸۰	 (۱-۲-۴-۵) اسناد خبری و الشائی
۱۸۲	 (۲-۲-۴-۵) اسناد فعل و اسم
۱۸۴	 (۳-۲-۴-۵) قصر اسناد
۱۸۶	 (۳-۴-۵) عملیات نحوی
۱۸۸	 (۴-۴-۵) تحلیل متن
۱۹۳	 فصل ۶: معنی‌شناسی
۱۹۳	 (۱-۶) مقدمه
۱۹۴	 (۲-۶) منطق
۱۹۴	 (۱-۲-۶) مصداق و مفهوم
۱۹۵	 (۲-۲-۶) دلالت‌های مصداقی
۱۹۹	 (۳-۲-۶) دلالت‌های مفهومی
۱۹۹	 (۱-۳-۲-۶) دلالت الفاظ
۱۹۹	 (۲-۳-۲-۶) تقسیم الفاظ
۲۰۰	 (۳-۳-۲-۶) تعریف الفاظ
۲۰۲	 (۴-۳-۲-۶) روابط میان الفاظ
۲۰۳	 (۵-۳-۲-۶) حقیقت و مجاز
۲۰۳	 (۳-۶) اصول فقه

۲۰۵.....	۱-۳-۶ وضع
۲۰۷.....	۲-۳-۶ دال و مدلول
۲۰۹.....	۳-۳-۶ ماده و هیأت
۲۱۰.....	۴-۳-۶ حقیقت و مجاز
۲۱۱.....	۱-۴-۳-۶ علانم حقیقت
۲۱۳.....	۴-۴-۶ منطوق و مفهوم
۲۱۴.....	۱-۱-۴-۶ مفهوم شرط
۲۱۷.....	۲-۴-۴-۶ مفهوم وصف
۲۱۷.....	۴-۴-۶ مفهوم غایت
۲۱۸.....	۵-۴-۶ دلائل لغوی و تصدیقی
۲۱۸.....	۴-۶ بلاغت
۲۱۹.....	۱-۴-۶ استعاره
۲۲۰.....	۲-۴-۶ حقیقت و مجاز
۲۲۱.....	۳-۴-۶ مجاز لغوی
۲۲۲.....	۴-۴-۶ مجاز عقلی
۲۲۳.....	منابع و مأخذ
۲۲۳.....	۱) منابع فارسی و عربی
۲۲۳.....	۱-۱) منابع اصلی
۲۲۶.....	۲-۱) منابع فرعی
۲۲۷.....	۲) منابع انگلیسی و فرانسه
۲۲۳.....	نمایه

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

سخن ناشر

تربیت اسلامی، مرجعیت علمی

«کاری کنید که دانشگاه امام صادق (علیه السلام) ... مرجع تحقیقات مراکز علمی و دانشگاه‌های دنیا باشد.» (مقام معظم رهبری مدظله العالی)^۱

فلسفه وجودی دانشگاه امام صادق (علیه السلام) که از سوی ریاست دانشگاه به کرات مورد توجه قرار گرفته است تربیت نیروی انسانی ای متعهد، باتقوا و کارآمد در عرصه عمل است تا از این طریق دانشگاه بتواند نقش اساسی خود را در عرصه نظر و عمل به انجام رساند. از این حیث «تربیت» را می‌توان مقوله‌ای محوری یاد نمود که وظایف و کارویژها دانشگاه، در چارچوب آن معنا می‌یابد زیرا که علم بدون تزکیه پیش از آنکه بتواند در مسیر تعالی و اصلاح امور جامعه باشد، عاملی مشکل‌ساز خواهد بود نه سازمان و هویت جامعه را متأثر و دگرگون می‌سازد.

از سوی دیگر «سیاست‌ها» تابع اصول و مبادی علمی هستند و نمی‌توان منکر این تجربه تاریخی شد که استواری و کارآمدی سیاست‌ها در گرو انجام پژوهش‌های علمی و بهره‌مندی از نتایج آن‌هاست. از این منظر پیشگامان عرصه علم و پژوهش، راهبران اصلی جریان‌های فکری و اجرایی

۱. از بیانات مقام معظم رهبری در ملاقات اساتید و دانشجویان دانشگاه امام صادق (علیه السلام) مورخ

به حساب می‌آیند و نمی‌توان آینده درخشانی را بدون توانایی‌های علمی - پژوهشی رقم زد و سخن از «مرجعیت علمی» در واقع پاسخ‌گویی به این نیاز بنیادین است.

دانشگاه امام صادق علیه السلام در واقع یک الگوی عملی برای تحقق ایده دانشگاه اسلامی در شرایط جهان معاصر است. الگویی که «ربع قرن» تجربه شده و هم اکنون ثمرات نیکوی این شجره طیبه در فضای ملی و بین‌المللی قابل مشاهده است. طبعاً آنچه حاصل آمده محصول نیت خالصانه و جهاد علمی مستمر مجموعه بنیان‌گذاران این نهاد است که امید می‌رود بتواند به توسعه و تعویت آن‌ها در پرتو عنایات حضرت حق تعالی، اهتمام ورزد.

معاونت پژوهشی دانشگاه امام صادق علیه السلام با توجه به شرایط، امکانات و نیازمندی جامعه در مقطع کنونی با طرحی جامع نسبت به معرفی دستاوردهای پژوهشی، اشتغال، ارزیابی سازمانی - کارکردی آن‌ها و بالاخره تحلیل شرایط آتی اقدام نموده که نتایج این پژوهش‌ها در قالب کتاب، گزارش، نشریات علمی و... تقدیم به مسئولان می‌گردد. هدف از این اقدام ضمن قدردانی از تلاش خالصانه تمام کسانی که با آرمان و اندیشه‌ای بزرگ و ادعایی اندک در این راه گام نهادند، درک کاستی‌ها و اصلاح آن‌ها زمینه پرورش نسل جوان و علاقه‌مند به طی این طریق را نیز فراهم خواهد کرد.

در این راستا، اثر حاضر از مجموعه مطالعاتی «زبان‌شناسی» تقدیم جامعه علمی کشور می‌شود. لازم به ذکر است که سیاست موضوع محور نمودن پژوهش‌های دانشگاه طی سه سال گذشته آثار و نتایج مبارکی در پی داشته که از آن جمله می‌توان به غنای موضوعی پژوهش‌های دانشگاه اشاره داشت.

ناشر بسیار خرسند است که اثری که از این مجموعه را در دستور نشر دارد و بسته مطالعاتی ارایه شده که از حیث تعداد و محتوا در سطح کشور

سخن ناشر □ ۱۳

بی نظیر است، به همت سایر پژوهشگران تقویت شده و رشد مطالعات زبان و زبان‌شناسی را در آینده نزدیک شاهد باشیم.

معاونت پژوهشی دانشگاه

www.ketab.ir

پیش‌گفتار چاپ اول

سیاس خدای دانشه توفیق تألیف کتابی با عنوان «مبانی زبان‌شناسی در جهان اسلام» را به این کتاب برای نخستین بار بررسی دیدگاه‌های دانشمندان اسلامی توجه به زبان‌شناسی جدید را از هدف‌های خود قرار داده‌است. کتاب «سنت زبان‌شناسی عربی»^۱ نوشته بوآس^۲، گییام^۳، کولوقلی^۴ منبع مفیدی در این زمینه است و به زبان انگلیسی منتشر شده‌است. اما این کتاب دچار کمبودهایی به شرح زیر است:

یک. برای کسانی که درباره علوم اسلامی و اصول روش پژوهش در آنها اطلاع کافی ندارند و بر منطق، اصول فقه و تاسد زیادی صرف و نحو عربی تسلط ندارند، چندان مفید به نظر نمی‌رسد.

دو. نویسندگان دانشمند این اثر متأسفانه از طرح بسیاری از مباحثی که دانشمندان اسلامی از جمله نظریه‌های صوت‌شناختی و لغوی بزرگ جهان اسلام شیخ‌الرئیس غفلت ورزیده‌اند. البته شاید تنها دلیل آن باشد که دانشمندانی از قبیل ابن‌سینا کمترین تأثیری در آثار پس از خود نداشته‌اند. در این باره، باید گفت که اینان گرچه اصطلاحات ویژه خود را

1. Arabic Linguistic Tradition

2. Bohas

3. Guillaume

4. Kouloughli

به کار برده‌اند، ولی دیدگاه آنان به طرز چشمگیری با روی‌کرد دیگر دانشمندان اسلامی هماهنگ و دمساز است.

سه. نویسندگان این کتاب فصلی را به مباحث صوت‌شناختی اختصاص نداده و آنچه دربارهٔ این مبحث آورده‌اند، همه به مباحث صرفی - صوتی^۱ مربوط است که در زبان‌شناسی جدید جزء مباحث صرفی شمرده می‌شوند.

چهار. از دیگر کمبودهای این اثر عدم توجه به مباحث معناشناختی در منق و اصول‌فقه است که دانشمندان اسلامی مطالبی را در حد کفایت در این باره طرح نموده‌اند که گذار از آنها مانع درک درست از زبان‌شناسی اسلامی می‌گردد.

اثر انگلیسی دیگر در این باره، با عنوانی مشابه نوشته و رستیق^۲ است که در واقع مجموعهٔ مقالاتی نویسنده دربارهٔ موضوعات متفرق و مختلف زبانی است که البته نمی‌تواند کتاب درسی مفیدی در این زمینه باشد و بسیاری از مباحث زبان‌شناختی را شامل نمی‌شود.

اما دربارهٔ منابع عربی و فارسی، باید گفت که تاکنون کتابی با هدف‌های یادشده نگاشته نشده‌است. البته تعالیه‌ها و کتاب‌های متفرق یافت می‌شوند که از آن جمله می‌توان به اثر بزرگ «مخارج الحروف» شیخ الرئیس (ترجمهٔ خاقلری) دربارهٔ صوت‌شناسی اشاره کرد.

در تدوین کتاب حاضر، نگارنده با توجه به مباحث اصلی مطرح در آثار مبانی زبان‌شناسی یعنی صوت‌شناسی، صرف، نحو و معناشناسی به بحث دربارهٔ این موضوعات در فصل‌های جداگانه پرداخته‌است. اما پیش از آن، ابتدا در فصل اول جایگاه زبان‌شناسی را در میان علوم اسلامی دیگر مشخص و به خاستگاه آن در جهان اسلام که از دل قرآن نشأت

1. Morpho-phonemics

2. Versteegh

یافته‌است، اشاره می‌کند. در این فصل ضمن بررسی مکتب‌های مختلف زبان‌شناسی در جهان اسلام (مکتب بصره و کوفه) و مقایسه دیدگاه‌های زبانی آنها، به چگونگی پدید آمدن مکتب بغداد اشاره شده‌است. در فصل دوم، نگارنده سعی کرده‌است روش پژوهش در علوم اسلامی را با توجه به منطق اسلامی و اصول فقه روشن سازد تا در پرتو آن دیدگاه‌های دانش‌پژنان اسلامی قابل درک گردد. در این فصل همچنین میان دستور سنتی عرب که بسیار مورد انتقاد زبان‌شناسان قرار گرفته و دستور سنتی اسلامی، مقایسه‌ای صورت گرفته و نشان داده شده‌است که زبان‌شناسی اسلامی تا چه اندازه از دستور سنتی غرب فاصله دارد و به زبان‌شناسی امروزی نزدیک‌تر است. این موضوعی است که متأسفانه نویسندگان «سنت زبان‌شناسی عربی» چندان بدان نپرداخته و درک زبان‌شناسی اسلامی را با دشواری همراه ساخته‌اند.

از فصل سوم به بعد، مباحث جاری‌تر صوت‌شناسی، صرف، نحو، و معنی‌شناسی مطرح شده‌اند. بدین ترتیب که: فصل سوم کتاب به دیدگاه دانشمندان اسلامی درباره صوت‌شناسی اختصاص دارد که در آن به دو دیدگاه متفاوت و مستقل، یکی از آن سیبویه و دیگری از آن شیخ الرئیس، اشاره و تأثیر دیدگاه‌های آنان در آثار نویسندگان معاصر بررسی شده‌است. همچنین در این فصل، به علم تجوید که قاریان و حافظان قرآن آن را سینه به سینه نقل کرده و به شاگردان خود آموخته‌اند، توجه شده‌است. زیرا بسیاری از مباحث صوت‌شناختی به‌ویژه در زمینه فرایندهای صوتی در این علم بررسی شده‌اند و ضروری می‌نمود که دیدگاه آنان نیز در سایه دیدگاه قدما بررسی شود. فصل چهارم کتاب به موضوع صرف اختصاص دارد که در آن به‌طور مفصل به آرا و دیدگاه‌های دانشمندان اسلامی چون سیبویه، ابن‌جنی، ابن‌یعیش، و ابن‌عصفور در این باره پرداخته شده‌است. فصل پنجم کتاب، به نحو اختصاص دارد. در این فصل به دو دیدگاه

متفاوت و مستقل که یکی از آن سیبویه و اصحاب بلاغت مانند جرجانی، زمخشری، سکاکی و قزوینی است و دیگری از آن اصحاب نحو پس از سیبویه در قرن‌های چهارم تا هفتم مانند ابن‌جنی، زمخشری، استرآبادی و ... است اشاره شده‌است. دیدگاه سیبویه و اصحاب بلاغت به دیدگاه نقش‌گرایان و دیدگاه دوم به دیدگاه ساخت‌گرایان در زبان‌شناسی نوین نزدیک است. سرانجام، فصل ششم کتاب به معنی‌شناسی یا علم دلالت اختصاص دارد که در آن از راه علوم اسلامی مانند منطق اسلامی و اصول فقه دیدگاه‌های معنی‌شناختی دانشمندان اسلامی پی گرفته شده و به یاری کتاب‌های بلاغت نظریه معنی‌شناسی اسلامی باز نموده شده‌است. در این فصل به ویژه به روش اصولیون که دیدگاه‌های بسیار عمیق‌تری نسبت به منطق‌پوین در زمینه استلزامات معنایی دارند، توجه شده‌است.

هنگام مطالعه این اثر توجه به نکات زیر لازم است:

یک. مثال‌ها و نمونه‌های عربی در داخل متن، درون این دو علامت «» قرار داده شده‌اند.

دو. ترجمه‌های عبارت‌های عربی در داخل دو علامت () و در بیشتر موارد به صورت لفظ به لفظ ارائه شده‌اند، برای کسانی که اطلاعات اندکی از زبان عربی دارند، نیز مفید واقع شوند.

سه. توضیحات اضافی چه در ترجمه مثال‌ها و چه در ترجمه نقل قول‌ها در داخل این دو علامت [] قرار داده شده‌اند. این توضیحات اضافی جزء ترجمه‌ها نیستند.

چهار. ارجاع‌های قرآنی به ترتیب از سمت راست به صورت شماره سوره و شماره آیه ارائه شده‌اند. به طور مثال، «لَقَدْ سَمِعَ اللَّهُ قَوْلَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ فَقِيرٌ وَنَحْنُ أَغْنِيَاءُ ... ۱۸۱/۳» به این معنی است که این مثال به آیه ۱۸۱ از سوره سوم (آل عمران) مربوط است.

لازم می‌دانم در پایان دو نکته را متذکر شوم:

یکی آن‌که نگارنده هفت سال از بهترین دوران زندگی خود را در تحصیل علوم اسلامی در دانشگاه امام صادق (علیه السلام) گذرانده و تألیف این اثر را وام‌دار آن دانشگاه می‌داند. از این رو، بر خود لازم می‌دانم که به پاس کوشش‌های بی‌دریغ استاد آیت‌الله مهدوی کنی (رحمته الله) در تربیت گروهی از دانش‌آموختگان این سرزمین، این اثر را به ایشان تقدیم کنم و از انتشارات این دانشگاه نیز که چاپ این اثر را برعهده گرفته‌است، صمیمانه تشکر کنم.

دیگر آن‌که نگارش این اثر برخلاف آثار معمول علمی دیگر از آرزویی نشأت می‌گیرد که نگارنده همواره در سر پرورانده‌است و رسیدن به آن را دور از دسترس نمی‌دانند. و آن آرزو چیزی نیست جز احیاء تمدن شکوهمند اسلامی. در این اثر از دوره‌ای از تاریخ علم سخن گفته می‌شود که تاریکی و جهل، اروپا را فرا گرفته و چرخ علم در گیرودار این جهالت از چرخش باز ایستاده بود. این کتاب اعتقاد راسخ دارم که با بازنگری آراء دانشمندان اسلامی و الهام گرفتن از راه و شیوه آنان و با بهره‌گیری از علوم و فنون جدید، این آرزو دست‌یافتنی است. بنابراین برای آن‌که این حقیر بتواند سهمی هرچند ناچیز در این امر داشته باشد، از هرگونه پیشنهادی از سوی خوانندگان این اثر برای بهتر شدن و کامل‌تر شدن اثر استقبال می‌کنم و پیشاپیش خود را رهبرین منت‌نشان می‌دانم.

والله الموفق والسعيد

غلامرضا دین‌محمدی

بهار ۱۳۸۹